

Номи хам, иши хам бутун дунёга машхур буюк кишилар бўлади. Улуг ватандошимиз Абу Али ибн Сино ана шундай машхур алломалардан хисобланади. Унинг гўлик исми — Абу Али Хусайн ибн Абдуллох ибн Хасан ибн Али. Отаси Абдуллох асли балхлик бўлиб, сомоийларнинг давлат хизматчиларидан эди. У Нух ибн Мансур Сомоний (976 — 997) хукмронлиги даврида хизмат такозосига кўра Бухоронинг Хармайсан (хозирги Ромиган) туманидаги Афшона кишлогига келиб, маъмурий ишларга бошчилик килади. Шу ерлик Ситорабону деган кизга уйланади. Хусайн 980 йили Афшонада тугилади.

985 йили Хусайнлар оиласи Бухорога кўчади. Шахарда у илм тахсили билан машгул бўлади. Ўз даврининг етук олимларидан бўлган Абу Абдуллох Нотилий ва Исмоил Зоҳид кўлида мантик, фалсафа, фикх ва риёзиёт асосларини ўрганadi. У 10 ёшидаёқ Куръони каримни ёд билар, сарфу нахв ва адаб илмини ўзлаштириб олган эди. «Ўша кезларда мен бирор кечанинг ҳам охиригача ухлмас, кундузлари ҳам илмдан бошка нарса билан шугулланмас эдим», — деб ёзади бу ҳақда Хусайннинг ўзи таржимаи холида. Кейин тиб илми билан кизиқиб, киска бир муддатда уни эгаллаб олади. Бу соҳада у тезда барча табибларданда ўтиб кетади. Тиббиёт борасидаги муваффақиятлари тўғрисида у «хатто билимдон табиблар ҳам келиб, хузурида тиб илмидан дарс ола-диган бўлдилар», — деб эътироф этади. Бухоро амирп Нух ибн Мансурни даволаганидан кейин унинг шухрати ошиб кетади.

Абу Али ибн Сино бутун дунёда табобат илмининг султони сифатида машхур. Оламшумул тиббий асарлари гуфайли Гарбда Авиценна номи билан донг таратган бу буюк ватандошимиз Шарқда кўпроқ забардаст файласуф сифатида машхур бўлган. «Шайх ур-раис» — «Донишмандлар сарвари» фахрий унвони ҳам аввало унинг буюк файласуфлигига ишора қилади. Шарқда Ҳаким лақаби ҳам файласуф олим ва мутафаккир адибларга берилгани маълум: Ҳаким Носир Хисрав, Ҳаким Умар Хайём, Ҳаким Санойи... ва Ҳаким Абу Али ибн Сино. Хатто Оллох таолога нисбатан ҳам Ҳакими илоҳий нисбати қўлланган. Зеро, ҳаким арабча сўз бўлиб, аввало доно, донишманд, хикмат соҳиби, олим, аллома, файласуф, кейин эса табиб маъносини билдиради. Турли манбаларда Ибн Синонинг 450 дан ортик асар ёзганлиги қайд этилади. Лекин бизгача бу муаззам меросдан 160 таси етиб келган. Шундан 80 таси фалсафага, 43 таси табобатга, колганлари мантик, психология, табиийёт, астрономия, математика, кимё, мусика, ахлоқ, адабиёт ва тилшуносликка оид. Маълум бўладикки, алломанинг фалсафий мероси тиббий мавзудаги асарларига караганда қарийб икки баравар кўп.

Ибн Синонинг фалсафага оид энг йирик ва энг муҳим асари — «Китоб аш-шифо» (кискартирилган шакли — «Китоб ан-нажот»), Унинг фалсафий қарашлари яна «Ал-ишорат ва-т-танбихот» («Ишоралар ва танбехлар»), «Хикмат ал-машрикин» («Шарқликлар фалсафаси»), «Китоб ал-ишорат фи-л-мантик ва-л-хикмат» («Мантик ва фалсафанинг ишоралари»), форс тилида ёзилган «Донишнома» («Билим китоби») ва бошка турли ҳажмдаги фалсафий рисолаларида ўз аксини топган.

Ибн Сино шоир, тилшунос ва адабиётшунос ҳам ҳисобланади. 1000 йилда Бухорода ёзган «Ал-мажмуъ» (кейинчалик «Ал-хикмат ал-арузия» номи билан машхур бўлган) рисоласидаёқ аруз масалаларини тадқиқ этган олимнинг адабий қарашлари Арасту ва Форобийнинг таъсирида шаклланган. У Арастунинг «тасвирлаш», воқеликни «қайтадан яратиш» ҳақидаги қарашларини шарҳлаган ва ривожлантирган, бадиий тўқиманинг ижод-даги аҳамиятига кенг тўхталган, антик адабиётдаги адабий жанрлар, хусусан, фожиа жанрининг батафсил тавси-фини берган. Унинг адабий-назарий қарашлари «Китоб аш-шифо» асарининг «Мантик» қисмидан ўрин олган «Риторика» («Ал-хитоба») ва «Шеър санъати» («Ас-ноф ас-синоат аш-шеър») қисмларида ўзининг муқаммал ифодасини топган. «Шеър санъати» қисмида жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз: «Образли қилиб айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундирадиган бир ҳолат қасб этади...

Нарсанинг ўзи қандай бўлса, ўшандайлигича олмасдан, уни сал ўзгартирилган тарзда

олинганлигига истиора ё мажоз дейдилар. Шеър мана шу истиора билан мажознинг таркибидан хосил бўлади...

Шеър уч хил нарса билан хаёлга таъсир этади...

- 1) гармония (куй);
- 2) сўз;
- 3) вазн»'.

Алломанинг шогирди Жузжоний санаб ўтган китоблари рўйхатида адабиётшуносликка оид «Ал-мантик би аш-шеър», «Ал-касоид фи-л-узмат ва-л-хикмат» асарларини ҳам учратамиз. У тилшуносликка доир «Лисон ул-араб», «Махориж ул-хуруф» асарларини яратган. Жузжоншт унинг тилшунослик билан жиддий шугулланган даврида 3 та касида ёзгани ва уларда энг кам ишлатиладиган нодир сўзларни кўллаганидан хабар беради. Ибн Сино «Рисолат ут-тайр» («Куш хакидаги рисо-ла»), «Хайй ибн Якзон» («Уйгок ўгли Тирик»), «Саломон ва Абсол», «Юсуф», «Меърожнома» номли фалсафий мазмундаги киссалари билан рамзий-ирфоний адабиётни ҳам бошлаб берди. Хусусан, «Рисолат ут-тайр» киссаси Фаридиддин Атторнинг машхур «Мантик ут-тайр» ва Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonлари яратилишига туртки бўлган. Бу асар рамз-ишоралар билан ёзилган бўлиб, алломанинг жон, хакикат, Тангри тўғрисидаги фикрларини билиш учун ҳам мухим ахамиятга эга.

«Хайй ибн Якзон» киссаси эса буюк италян шоири ва мутафаккири Алигъери Дантенинг муаззам «Илохий комедия»сига ҳам таъсир кўрсатганлиги тўғрисида фикрлар мавжуд. Данте, айникса, Ибн Синонинг «Рисола фи-л-ишк» асаридан илхомланган, ундаги асосий фикр ва карашлардан таъсирланиб, уларни ривожлантирган. У «Дўзах» китобининг тўртинчи кўшигида Хомер, Эсхил, Софокл, Арасту, Афлотун, Пифагор, Хераклит, Демокрит каби дунё илмининг бешигини тебратган улуг дониш-мандлар каторида Абу Али ибн Синони ҳам тилга олади:

Кўзимни узокка югуртдим шунда:

Хисобдон Эвклид, Батлимус, Гален, Гиппократ, Ибн Сино, Ибн Рушд пайдо — Янги гоёларни тарғиб этган чин.

Шарқда илмий, фалсафий асарлар ҳам кўпинча шеърий шаклда ёзилган. Бу уларнинг таъсирчанлиги, оммабоплигини ошириши билан бирга, ёдда сакланишини ҳам осонлаштирган. Ибн Сино ҳам тиббиётга оид рисоаларини шеърий усулда — ражаз вазнида ёзиб, шундан келиб чиккан холда уларни уржuzалар деб атади. Унинг хозиргача фанга маълум уржuzалари сони 9 та бўлиб, 8 таси тиббиёт, биттаси мантикка оид.

Машхур Бузургмеър Ануширвони Одил учун савол-жавоб тарзида ёзган «Пирўзинома» номли хикмат китобини ҳам Нух ибн Мансур амрига кўра 1097 йили Ибн Сино пахлавий тилидан форс-тожикчага таржима килади.

«Саргузашт» асарини Ибн Синонинг ўзи бошлаб, шогирди Жузжоний давом эттирган — 1013 — 1014 йиллардан умрининг охиригача аллома билан у бирга бўлган.

Ибн Сино араб ва форс тилларида касида, газал, китъа ва рубоийлар ёзган хассос сўз

устаси хисобланади. Афсуски, унинг адабий мероси бизгача тўлик етиб келмаган. Аллома адиб бадий асарларининг тадқиқотчилари ҳозирча форс-тожик тилидаги 46 рубоий, 4 газал, 5 китъа ва 2 байт шеърни Шайх ур-раис каламига мансуб санаб, унга нисбат берилган бошқа шеърларга бир оз шубҳа билан қарайдилар. Бу ижод маҳсулининг асосий қисмини рубоийлар ташкил этиб, уларнинг бир қисми Умар Хай-ёмга ҳам нисбат берилади. Бундан ташқари, 1957 йили Техронда чоп этилган девонида Ибн Синонинг 26 та арабча шеъри келтирилган. Улар умрнинг ўткинчилиги, қариликдан шикоят, панду насихат ва ишқий мавзуларда. Бу шеърларидан ирфоний мавзудаги «Қасидаи айния»си машҳур.

Абу Али ибн Сино 1037 йили Эроннинг Хамадон шаҳрида вафот этади. Буюк аллома макбарасидан кеча-кундуз сайёҳлар, зиёратчилар қадами узилмайди. Ибн Синони Шарқда фалсафий шеъриятни бошлаб берган шоир сифатида билишади. Чиндан ҳам, бу комусий олим олам ва одам ҳақидаги илмий-фалсафий қарашларини биринчи бўлиб шеъриятга сингдирди. Хусусан, рубоийларида унинг теран илмий фикрлари, кенг фалсафий мушоҳадаларини кўрамиз. Буюк файласуф оламнинг Оллох томонидан яратилганини эътироф этган ҳолда, табиат ходисалари, инсон вужудининг фаолиятига реал қарагани, дунёвий илмлар ривожига катта ҳисса қўшганини яхши биламиз. Айниқса, тиб илмида у шунчалик илгарилаб кетганки, ўз даврида у даволай олмаган касаллик бўлмаган ҳисоб. Замонасининг барча олиму донишмандлари унинг бу борадаги бекиёс илми ва истеъдодига тан берганлар. «Тиб қонунлари» асари асрлар давомида Шарқдагина эмас, Гарбда ҳам тиббиёт соҳасидаги асосий қўлланма бўлиб келганлиги маълум. Ибн Сино асарлари XII асрдан бошлаб лотинчага, у орқали Европа тилларига таржима қилина бошлаган. Жумладан, «Тиб қонунлари» асарининг ўзи лотиичада 40 марта тўлик пашр этилган. Унинг оддий дориларга бағишланган иккинчи қисмида 800 га яқин дориларнинг хусусияти, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари баён қилинган. Шунинг учун ҳам тиббиёт илмининг бобакалони фахр ва армон билан ёзган эдики:

Кўк тоқигача ер қаъридан асли азал,
Хар қанча тугун бўлса, ақл айлади хал.
Хар макру фириб бандини ечсам-да тугал,
Кўнглимда тугун бўлиб фақат қолди ажал

(Шоир рубоийлари муаллиф таржимасида берилмоқда.).

Файласуф олим сифатида у Оллох ва олам, Оллох ва одам, олам ва одам муаммолари, инсон ҳаётининг мазмун-моҳияти, шахс ва жамият муносабати устида теран тафаккур юритган. Бу масалалар ҳамма замонларда ҳам фалсафанинг муҳим ва долзарб муаммоларидан бўлган. Бу масалаларга у ёки бу даражада дахл қилмаган файласуф ҳам, мутафаккир шоир ҳам йўқ ҳисоби. Ўз даврининг барча илмларини чуқур билган, азалий ва абадий мавзулар устида умуминсоний микёсда мушоҳада қилган Ибн Синонинг салмоқли фалсафий мазмунга йўғрилган ҳар бири ҳикмат даражасидаги рубоийлари унинг ҳам бу масалаларни четлаб ўтмаганининг ёрқин далилидир. Ибн Синонинг фалсафий қарашларига кўра, борлик иккига бўлинади: вужуди вожиб

(зарурий вужуд) ва вужуди мумкин (имконий вужуд). Вужуди вожиб бу — Худо, вужуди мумкин — ундан келиб чиқади олам ва ундаги нарсалар. Улар орасида сабаб ва оқибат муносабати мавжуд бўлиб, бу жараёнда дунёдаги барча нарсалар тажаллий, яъни қуёшдан таралаётган нур шаклида илохий вужуддан келиб чиқади. Оллох — бокий, унинг оқибати бўлмиш одам — фоний. Образли қилиб айтганда, Оллох — жон, олам — бадан, фаришталар — унинг сезги хоссалари, барча жонли ва жонсиз нарсалар эса аъзолари бўлиб, тавхид (Оллохнинг ягоналиги) аслида шу — колган барча қарашлар кишини қалбидан таҳминлардан иборат. Файласуф шоирнинг қуйидаги рубоийси ҳудди шу ҳақда:

Хак — жони жаҳоннинг-у, жаҳон бўлса — бадан,
Бу танни(нг) сезиш хисси малак жинси билан.
Бор жонсиз-у, жонли мавжудот аъзосидир,
Тавхид шу-ю, колган бариси хийла экан.

Бу дунёда ҳеч нарса бутунлай йўқ бўлиб кетмайди, балки бошқача шаклда қайта тугилади — икки олам соҳиби бу дунёни тарқатган нимаки борки, уларни ўз ҳазинасида эҳтиёт қилиб сақлайди ва фалак яна шу ҳолга эврилганда ўзининг илохий пардасидан ташқарига чиқаради:

Кетмас йўқолиб ҳеч нима беному нишон,
Гайб оламидан жой олади у шу замон.
Бир кун яна ўз аслига эврилса фалак,
Сир пардасидан чиқаргуси Хак бегумон.

Маълумки, илм — тубсиз бир уммон. Қанча кўп ўқиганингиз сари шунча кам нарсани билишингизни англаб бораверасиз. Мутафаккир шоир Алишер Навоий: «Бўлди ўз нодонлигимни англамок донолигим», — деб бежиз айтмаган. Ибн Синонинг замонанинг барча илмларини эгаллаб, туну кун тафаккур қилиш натижасида дунёдаги ҳамма нарсанинг сир-синоати етдим, менга маълум бўлмаган нарса қолмади, лекин билишим ҳақида чуқур ўйласам, ҳеч нарсани билмаслигим маълум бўлди мазмунидаги мана бу рубоийси шу ҳусусда:

Сўз қолмади парда ичра ҳеч маълум эмас,
Дунёда бирор сир мен учун мавҳум эмас.
Мен маърифатингда кўп тафаккур қилдим,
Маълум бўлди: ҳеч нима маълум эмас.

Бошқа бир рубоийда эса бу фикрни янада чуқурлаштириб, мен хатто ўзимнинг қимлигимни, бу дунёда нега овора бўлиб юрганлигимни ҳам билмайман, дейди:

Қошки билсам — мен ўзи қандай инсон?
Дунёда нима деб бу қадар саргардон?
Ер бўлса агар бахт — яшасам хуш-хандон,
Ер бўлмаса, йигласам тўйиб беармон.

Алишер Навоий ҳам газалларидан бирида: «Эл нетиб топкай мениким, мен ўзумни топмамон», — деган эди. Бу мазмундаги фикрларнинг асосида тасаввуфий маъно ётади. Ўзни топиш, ўзни англаш, яъни ўзлик — инсоннинг дунё, нафс ва жисм билан боғликлиги. Улар ҳар лаҳза кишига ўзлигини эслатиб, уни Худо ёдидан чалгитади. Хожа Ориф Ревгарийнинг айтишича, дунёга каттик боғланган киши илохий парвоз килолмайди, бинобарин, талаб во-дийсига кадам қўёлмайди. Шунинг учун ҳам Навоий: «Ўзлугумдин ўзга ул юзга хижобе топмадим», — деган эди. Яъни менинг ўзлим — дунё, нафс ва жисм тўсик бўлиб, хақиқий ёрнинг юзини мендан тўсиб турибди. Ўзининг кимлигини англаб етган инсон дунёнинг ҳам, нафснинг ҳам, жисмнинг ҳам фанийлигини, уларнинг барчаси кишини асосий мақсаддан — Хакдан чалгитадиган воситалар эканлигини теран идрок этади ва дунёга қўнғил қўймайди, нафс хохишларига эргашмайди, жисмоний лаззатларга берилмайди. Бинобарин, шоирлар мен хали ўзимни топганимча, ўзлимни англаб еганимча йўқ, деб ёзар эканлар, бундай фикрларни уларнинг дунё, нафс ва жисм хавасларидан буткул кутулмаганликларининг эътирофи сифатида тушуниш керак. Шарқда Абулмаоний маънолар отаси номи билан шухрат қозонган Мирзо Бедил ҳам рубоийларидан бирида «Инсон гаштан ба худ расидан будаст» — «Инсон бўлиш ўзликка етишиш экан», дейди. Мен улуг бўлдимун кенг дунё тор бўлиб қолди, кимматим ошди-ю, харидор топилмади дея ўзини дарба-дарликка маҳкум этган оғир қисматдан нолиган аллома сарсон-саргардонликда кечган ҳаётида жуда қўп режалари амалга ошмай қолгани, ўзи қўзлаган мақсадга етолмагани, қўнғилида минг қуёш нур сочса-да, камолга йўл тополмаганлигини шикоят, норозилик йўсинида мисралар катига мана бу тарзда нақш этади:

Дил дунё биёбонида оз чопган эмас,
Қўп билса-да, ўз нуксини ҳеч ёпган эмас.
Қўнғлимда агарчи минг қуёш гюрлар эди,
Охирда камолга зарра йўл топган эмас.

Ибн Синонинг қўпчилик шеърлари унинг шоирлик салоҳияти баланд бўлганлигидан далолат беради. Бу шеърларда мазмун чуқур бўлибгина қолмай, шакл ҳам гўзал, бадиий санъатлар ҳам маҳорат билан қўлланган:

Май мангулик бахш ётар эмиш, куй, сокий!
Қўнғлингга ҳузур ётар эмиш, куй, сокий!
Куйдирса-да ўт каби, гамингни аммо
Сувдек окизиб кетар эмиш, куй, сокий!

Эй нафс, кидирганинг мудом хою хавас,
Ўзингни химоя қилгани шош бу нафас.
Дунё дема, қўй хийлани, мансаб тилама,
Душманлик ишинг ҳамиша, ҳеч дўстлик эмас!

Донишманд шоирнинг ахлоқий мавзудаги шеърлари ҳам қуруқ панд-насихатдан иборат бўлмай, теран фалсафий мазмун билан йўғрилган:
Бир-икки жаҳолат майдан маст эрлар Доно санаб ўзни, асабингни ерлар. Эшшак бўла

колким, улар эшшаклигидан Ким бўлмаса эшшак, уни кофир дерлар.

Бу рубоийда киши канча нодон бўлса, шунча жохил бўлади, жохил билан эса факат унга тенг бўлиб гаплашиш керак, акс холда, сени одам сафига кўшмайди, деган аччиқ хакикат бадний талкин килннган.

Бу дунёни хамма ўз каричи билан ўлчайди, лекин ҳеч кимнинг дунёнинг ўз каричига сигиш-сигмаслиги билан заррача иши йўқ.

Жохилга гап уктириб бўлмайди, унга факат ён бериш керак.

Рубоийда кучли захарханда, ўткир киноя мавжуд: нодоннинг жаҳолати шундаки, у ўзининг нодонлигини фазилат, ахмокона килмишларини ибрат деб ҳисоблайди.

Донишмандлар бежизга жаҳолат — инсониятнинг кулфатидир дейишмаган.

Парадоксни карангки, инсон канча доно бўлса, ўзини шунча нодон деб ҳисоблайди, канча нодон бўлса, ўзини шунча доно деб билади:

Кўнглим сира илм тахсилидан маҳрум эмас, Колди жуда оз сир менга то мавҳум эмас.

Етмиш икки йил тинмай илм ўргандим,

Маълум бўлди: ҳеч нима маълум эмас.

Лекин Ибн Сино нафакат фалсафий, балки гўзал ва хассос ишқий рубоийлар муаллифи эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу мавзудаги рубоийлар унинг нафакат теран фикрлар ифодаси, балки нозик туйгулар тасвирида ҳам тенгсиз маҳорат кўрсатганлигининг ёркин мисолидир:

Зулфинг шундай агарда ларзон бўлади,

Анбар баҳоси ҳамиша арзон бўлади.

Яхшиям юзинг зулф ичра пинхон бўлади,

Йўкса нуридан туну кун яксон бўлади.

Аждар каби сочингда хатар тўлғонади,

Елкангда нега у хийлагар тўлғонади?

Кўргач ўша лаъл лабингда зумрад бордир,

Аждар каби белингга қадар тўлғонади.

Инсон умрини гулга қиёслаб ёзган мана бу рубоийси ҳам гўзал:

Дил тўла гаму аммо куламинг гулдек,

Бир лаҳза яшаймизу ўламинг гулдек,

Бир лаҳза кучокларга тўламинг гулдек,

Бир лаҳза ўтиб, яна сўламинг гулдек.

Аслида алломанинг шеърий иктидори юксак бўлганлиги унинг деярли барча шеърларидан билиниб туради. Чунончи, униинг қуйидаги рубоийси илму адаб ахли орасида ниҳоятда машҳур:

Кофирга чикармоқ мени осон йўқдир,

Ҳеч бир кишида мендаги имон йўқдир.

Мендек имони бут киши кофир бўлса,

Бас, жумла жаҳонда бир мусулмон йўқдир!

Алломанинг салафлари ва замондошлари, жумладан, Абу Абдуллох Рудакий рубоийларининг асосан ишкий, Шайх Абусаид Абулхайр рубоийларининг эса тасаввуфий мазмунда эканлигини назарда тутсак, том маънодаги фалсафий рубоийлар дастлаб Абу Али ибн Сино ижодида учраши маълум бўлади. Бинобарин, ўз рубоийлари мисо-лида у Шарк сўз санъатида чинакам фалсафий шеъриятни бошлаб берди. Кейин ўзини Шайх урраиснинг хароратли шогирди деб хисоблаган Умар Хайём азал ва абад, олам ва одам муаммолари хусусида теран фалсафий рубоийлар яратиб, уни жахон сўз санъатининг етакчи жанрларидан бири каторига олиб чиқди.

Эргаш Очиловнинг
"Бархаёт сиймолар" китобидан